

تاریخ هنر ایران در دوره اسلامی
نگارگری

دکتر زهرا رهنورد

تهران

۱۳۹۲

سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)
مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی

رهنورد، زهرا، ۱۳۲۶.

نگارگری / زهرا رهنورد. — تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)، مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی، ۱۳۸۶.

یازده، ۳۳۹ ص: مصور. — («سمت»؛ ۱۰۸۳. هنر؛ ۳۸)

ISBN 978-964-530-150-5

بها: ۹۵۰۰۰ ریال.

Zahra Rahnavard, Persian Art History in Islamic Period: Miniature. پشت جلد به انگلیسی:

چاپ اول: بهار ۱۳۸۶، چاپ سوم: پاییز ۱۳۹۲.

کتابنامه: ص. [۳۳۷] - ۳۳۹؛ همچنین به صورت زیرنویس.

عنوان دیگر: تاریخ هنر ایران در دوره اسلامی

۱. مینیاتور ایرانی. — تاریخ. — قرن ۵ — ۱۳ ق. ۲. نقاشی — ایران — تاریخ. — قرن ۵

— ۱۳ ق. ۳. نقاشی اسلامی — ایران. ۴. مینیاتور اسلامی — ایران. الف. سازمان

مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)، مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی.

۷۵۱/۷۷۰۹۵۵

ND ۱۳۳۷/الف ۹ ر ۹

۱۰۳۵۳۶۶

شماره کتابشناسی ملی

سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)

مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی

تاریخ هنر ایران در دوره اسلامی: نگارگری

دکتر زهرا رهنورد

چاپ اول: بهار ۱۳۸۶

چاپ سوم: پاییز ۱۳۹۲

تعداد: ۵۰۰

حروفچینی و لیتوگرافی: «سمت»

چاپ: یاران (قم)، صحافی: زرین (قم)

قیمت: ۹۵۰۰۰ ریال. در این نوبت چاپ قیمت مذکور ثابت است و فروشنده‌گان و عوامل توزیع مجاز به تغییر آن نیستند.

نشانی ساختمان مرکزی: تهران، بزرگراه جلال آل احمد، غرب پل یادگار امام (ره)،

روبه‌روی پمپ گاز، کدپستی ۱۴۶۳۶، تلفن ۲-۴۴۲۴۶۲۵۰.

www.samt.ac.ir info@samt.ac.ir

هر شخص حقیقی یا حقوقی که تمام یا قسمتی از این اثر را بدون اجازه ناشر یا مؤلف، نشر یا پخش یا عرضه یا تکثیر یا تجدید چاپ نماید، مورد پیگرد قانونی قرار خواهد گرفت.

پیام پژوهش

پژوهش و تحقیق، جان‌مایه هر متن ماندگار و اصیل است و توجه به آن اصلی است بنیادین در اساسنامه همه مراکز پژوهشی. در ساختار «سمت» نیز که برگرفته از حروف آغازین «سازمان مطالعه و تدوین» است منظور از مطالعه همان تحقیق است. اما برای آنکه این بخش مورد‌ارتر، چشمگیرتر و فعال‌تر گردد، سازمان در سال ۱۳۸۲ بر آن شد تا با تأسیس «مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی» زمینه مساعدتری فراهم آورد تا پژوهشگران با آزادی بیشتری بتوانند با اجرای طرح‌های پژوهشی بنیادین و تدوین کتب مبنایی و کمک‌درسی و فرادرسی بر غنای منابع دانشگاهی و آثار مورد نیاز جامعه علمی بیفزایند.

اثر پیش‌روی با نام «نگارگری»، اولین مجلد از طرح پژوهشی ملی «تاریخ هنر ایران در دوره اسلامی» است که در گروه هنر این مرکز اجرا شده است. اکنون حاصل این طرح با رویکردی پژوهشی و برای بهره‌برداری دانشجویان و اساتید رشته‌های هنر به جامعه علمی کشورمان عرضه شده و می‌تواند برای سایر دانشجویان و علاقه‌مندان به این رشته‌ها نیز مورد استفاده قرار گیرد.

ضمن سپاس از مجری محترم این طرح و همکارانشان، از ارباب‌نظر خواستاریم برای بهبود این اثر و آثار بعدی مرکز در این زمینه با بیان کاستیها و طرح پیشنهادها ما را در این مسیر خطیر یاری دهند.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	پیشگفتار
۵	مقدمه
۷	فصل اول: نگارگری در دوره سلجوقی
۷	ویژگی کلی دوره سلجوقی
۸	ویژگیهای زیباشناختی مکتب سلجوقی، بغداد
۹	نگارگران مکتب سلجوقی
۱۰	نسخه‌های مصور دوره سلجوقی
۱۱	مروری بر عناصر تأثیرگذار بر مکتب سلجوقی
۱۳	فصل دوم: نگارگری در دوره ایلخانان مغول
۱۳	ویژگی کلی دوره ایلخانان مغول
۱۵	ویژگیهای زیباشناختی مکتب ایلخانی (مغول)، تبریز
۱۶	نگارگران مکتب ایلخانی
۱۶	احمد موسی
۱۸	نسخه‌های مصور دوره ایلخانی
۳۰	مروری بر عناصر تأثیرگذار بر مکتب ایلخانی (مغول)
۳۱	فصل سوم: نگارگری در دوره آل اینجو
۳۱	ویژگی کلی دوره آل اینجو
۳۱	ویژگیهای زیباشناختی مکتب آل اینجو، شیراز

۳۲	نسخه‌های مصور دوره آل اینجو
۳۴	مروری بر عناصر تأثیرگذار بر مکتب اینجو
۳۵	فصل چهارم: نگارگری در دوره آل مظفر (مظفریان)
۳۵	ویژگی کلی دوره آل مظفر (مظفریان)
۳۵	ویژگیهای زیباشناختی مکتب آل مظفر، شیراز
۳۶	نسخه‌های مصور دوره آل مظفر (مظفریان)
۳۸	فصل پنجم: نگارگری در دوره آل جلاير
۳۸	ویژگی کلی دوره آل جلاير
۳۹	ویژگیهای زیباشناختی مکتب آل جلاير، بغداد
۴۰	نسخه‌های مصور دوره آل جلاير
۴۳	نگارگران مکتب جلايري
۴۳	شمس‌الدین
۴۴	عبدالحی
۴۵	جنید
۴۶	مروری بر عناصر تأثیرگذار بر مکتب جلايري
۴۷	فصل ششم: نگارگری در دوره تیموریان
۴۷	ویژگی کلی دوره تیموریان
۵۳	ویژگیهای زیباشناختی مکتب تیموری، شیراز، هرات و سمرقند
۵۳	۱. دوره حکمرانی تیمور، سمرقند
۵۳	۲. دوره حکمرانی اسکندر سلطان، شیراز
۵۴	۳. دوره حکمرانی شاهرخ، هرات
۵۶	۴. دوره حکمرانی بایسنقر میرزا، هرات
۵۷	۵. دوره حکمرانی ابراهیم سلطان، شیراز
۵۸	۶. دوره حکمرانی سلطان حسین بایقرا
۵۹	نسخه‌های مصور دوره تیموری

۵۹	۱. سمرقند (دوره حکمرانی تیمور و الغییک)
۶۲	۲. شیراز (دوره حکمرانی اسکندر سلطان)
۶۴	۳. هرات (دوره حکمرانی شاهرخ)
۶۷	۴. هرات (دوره حکمرانی بایسنقر میرزا)
۷۲	۵. شیراز (دوره حکمرانی ابراهیم سلطان)
۷۴	۶. هرات (دوره حکمرانی سلطان حسین بایقرا)
۷۹	نگار گران دوره نیموری
۷۹	خلیل
۸۰	غیاث الدین
۸۱	روح الله میرک خراسانی
۸۲	مولانا ولی الله
۸۲	شاه مظفر
۸۲	کمال الدین بهزاد
۸۷	قاسم علی
۸۹	فصل هفتم: نگارگری در دوره ازبکان (شیانیان)
۸۹	ویژگی کلی دوره ازبکان (شیانیان)
۹۰	ویژگیهای زیباشناختی مکتب بخارا
۹۱	نسخه‌های خطی مصور مکتب بخارا
۹۴	نگار گران مکتب بخارا
۹۴	عبدالله
۹۵	محمود مذهب
۹۷	فصل هشتم: نگارگری در دوره ترکمانان
۹۷	ویژگی کلی دوره ترکمانان
۹۸	ویژگیهای زیباشناختی مکتب ترکمانان، تبریز، شیراز و بغداد

۱۰۱	نسخه‌های مصور مکتب ترکمانان
۱۰۴	نگارگران مکتب ترکمانان
۱۰۴	فرهاد
۱۰۵	شیخی
۱۰۵	درویش محمد یا سیاه قلم
۱۰۷	فصل نهم: نگارگری در دوره صفویه
۱۰۷	ویژگی کلی دوره صفویه
۱۰۹	ویژگیهای زیباشناختی مکتب صفوی، تبریز، مشهد، قزوین، شیراز و اصفهان
۱۱۶	نسخه‌های خطی مصور و آثار نگارگری مکتب صفوی
۱۳۰	نگارگران دوره صفوی در مکاتب مختلف
۱۳۰	شیخ زاده
۱۳۱	آقامیرک
۱۳۲	سلطان محمد
۱۳۶	میر سیدعلی
۱۳۸	شیخ محمد
۱۳۹	محمدی
۱۴۱	سیاوش گرجی
۱۴۲	صادقی (صادق بیگ)
۱۴۴	رضا عباسی
۱۴۸	معین مصور
۱۴۹	محمد شفیع عباسی
۱۵۰	افضل الحسینی تونی
۱۵۱	محمد زمان
۱۵۳	محمدعلی

۱۵۵	فصل دهم: نگارگری در دوره افشاریه
۱۵۵	ویژگی کلی دوره افشاریه
۱۵۶	ویژگیهای زیباشناختی مکتب افشاریه
۱۵۸	آثار نگارگری دوره افشاریه
۱۵۹	نگارگران دوره افشاریه
۱۵۹	محمد صادق
۱۶۰	علی اشرف
۱۶۱	کاسل
۱۶۲	فصل یازدهم: نگارگری در دوره زندیه
۱۶۲	ویژگی کلی دوره زندیه
۱۶۴	ویژگیهای زیباشناختی نگارگری در دوره زندیه، شیراز
۱۶۶	آثار نگارگری دوره زندیه
۱۶۷	نگارگران دوره زندیه
۱۶۷	محمد هادی
۱۶۸	محمد باقر
۱۶۹	فصل دوازدهم: نگارگری در دوره قاجار
۱۶۹	ویژگی کلی دوره قاجار
۱۷۳	ویژگیهای زیباشناختی مکتب قاجار، تهران
۱۷۷	نسخه‌های خطی مصور و آثار نقاشی دوره قاجار
۱۸۰	نگارگران مکتب قاجار
۱۸۰	میرزا بابا
۱۸۱	مهر علی
۱۸۱	نجفعلی (آقا نجف)
۱۸۲	لطفعلی (صورتگر)
۱۸۳	عبدالله خان

۱۸۳

ابوالحسن غفاری (صنیع الملک)

۱۸۵

محمود خان ملک الشعرا

۱۸۶

کمال الملک

۱۹۰

نتیجه گیری

۱۹۲

تصاویر

۳۳۷

منابع و مآخذ

www.ketab.ir

تقدیر و تشکر

بر خود فرض می‌دانم از دکتر احمد احمدی، متفکر و فیلسوف دیر آشنا و ناظر محترم طرح، و همچنین مهندس سیفیان، ناظر هنری طرح، تشکر نمایم که نهایت راهنمایی خود را مبذول داشته‌اند و نیز از معاونان اجرایی و پژوهشی سازمان (سمت) دکتر سیدطه مرقاتی و دکتر محمدرضا سعیدی سپاس خود را اعلام می‌نمایم.

از خانمها شریعت پناهی، زما کاظمی، مریم مرادی و آقای هیرمند حساس صدیقی که در روند تحقیق و پژوهش باری بی‌بدیلی را مبذول داشتند و از خانم عادلہ مشایخی، ویراستار محترم، که نهایت دقت خود را در تنقیح متن به کار بردند تشکر می‌نمایم.

از رؤسای کتابخانه‌های سازمان «سمت»، دانشگاه تهران، دانشگاه الزهرا و ریاست محترم کتابخانه فرهنگستان هنر دکتر وحدتی دانشمند و نیز از ریاست محترم کتابخانه حوزه هنری و همکارانشان تشکر خاضعانه خود را اعلام می‌دارم. به خود فرض می‌دانم از آقای محمود جوان مدیر محترم تدوین، خانمها میچکا کتاب‌الله‌زاده مسئول واحد کنترل فنی و افسانه علیزاده به خاطر اصلاح و صفحه‌آرایی کتاب و همچنین از آقای امیر دمی‌رچی برای اصلاح تصاویر تشکر نمایم.

پیشگفتار

تاکنون مباحث نظری متعددی در زمینه‌های تاریخ هنر نگارگری مطرح شده است، اما علی‌رغم تلاشهایی که متفکران جهان اسلام و شرق‌شناسان انجام داده‌اند در مجامع آکادمیک مباحث نگارگری در دنیای سرشار از ابهامات و سؤالات متعدد غوطه‌ور است. می‌توان فهرستی از این ابهامات را به صورت ذیل ارائه کرد:

- اصول و مبانی نظری نگارگری،
 - اصول و مبانی بصری نگارگری،
 - اصول و مبانی زیباشناسی نگارگری و فلسفه هنر نگارگری،
 - مبانی دوره‌بندی تاریخ هنر نگارگری،
 - مبانی تعریف و تقسیم مکتبهای نگارگری،
 - نگارگران بزرگ به تفکیک مکتب، آثار، دوره تاریخی و نظایر آن.
- ابهامات فوق را می‌توان از طریق سه ره‌یافت ذیل طبقه‌بندی و مطالعه کرد:
۱. مطالعات باطنی و درون‌گرایانه نگارگری (esoteric survey on miniatur)،
 ۲. بررسی شکل‌گرایانه نگارگری (formalist survey on miniatur)،
 ۳. بررسی تاریخی نگارگری یا تاریخ هنر نگارگری (historic survey on miniatur).

شیوه کتاب حاضر بر روش سوم یعنی بررسی نگارگری بر اساس تاریخ و مکاتب نگارگری متکی است که عمدتاً جنبه‌های زیباشناختی را در روند تاریخ با نگاهی برون‌گرایانه و وجه نظر خود قرار می‌دهد. اما عشق، نگین نگارگری ایرانی (میناتور) یا به معنای کاربردی‌تر، عشق، قلب نگارگری ایرانی است. تمثیل نگین جنبه زیباشناختی و تمثیل قلب جنبه کاربردی عشق را نشان می‌دهد. این قلب حساس با تپشهای بی‌انتهای خود شور و وجد، شادابی، رمز و راز، زیبایی و معانی بلند

و متعالی به مضامین و تصاویر می‌بخشد. رنگ و خط، سطح و ترکیب‌بندی، زمین و آسمان، انسان و فرشته، دیو و پری، و طبیعت و دشت و دمن مینیاتور و حتی متافیزیک نگارگری ایران را سیلانی بی‌امان و صعودی انتہا‌ناپذیر می‌بخشد تا همیشه و تا ابدیت این هنر را در طراوتی پایان‌ناپذیر و وجد و شادابی غوطه‌ور کند. شایان ذکر است که هنر اسلامی ایرانی در قلمرو بصری با سه بیان در عرصه فرهنگ و تاریخ هنر ظاهر شده است:

۱. تجرید و آبستره که در اسلیمها، خطاییها، بته سرکجها، ترنجها، لچکها و گرهما و انواع خطاطیها ظهور می‌یابد.

۲. فیگوراتیو که در نگارگری ایرانی در گل و مرغ و نقاشی قهوه‌خانه‌ای و قاجار نمایان می‌شود.

۳. کاربردی با ترکیبی از دو عنصر بالا که در صنایع دستی جلوه‌گر می‌شود. اما نگارگری ایرانی، زیبایی جهانگیر و جانگشاست که با زیبایی شکلی و مضامین متعالی خود مشحون از رازهایی است که کشف آنها دغدغه هر محقق و هنرمندی است که در ورای ظاهر در جستجوی دنیاهای سیال و متصاعدی است. هنرمندانی که حاضرند کوهستانهای صعب‌اندیشه و راههای پر پیچ و خم خیال را درنوردند و تاریکیها و روشنیها را پشت سر نهند تا اکبر جاودانگی این هنر را بیابند.

صعب بودن دستیابی به مضامین باطنی، بدان جهت است که جاذبه و زیبایی شکلی این نگاره‌ها آن قدر والا و شگفت‌انگیز و مضامین‌اش آن چنان شیرین و پرهیجان است که بیننده را غرق در اصول و مبانی شکلی می‌کند تا آن حد که به صورت اجتناب‌ناپذیری فرصت تعمق در مفاهیم درون‌بودی و باطنی را از او سلب کرده و غرق در جلوه‌های رنگ، شکل، تزئین، خط، بافت و ترکیب‌بندی می‌شود. از سوی دیگر بلندی مفاهیم به شدت مرموز و پیچیده است، چرا که تصویر، جلوه فروز آمدن و نزول مفاهیم بلند و سپس ارتقای آن به صورت تصویر است و یافتن ارتباط مفاهیم با تصاویر خود، کاری است پیچیده و فنی که دست‌کم شناخت سه ساحت را می‌طلبد: (۱) شکل، (۲) محتوا و (۳) شهود و رمز و عرفان.

نگاهی به تاریخ هنر نگارگری در ایران و مکاتب عمده سلجوقی، ایلخانی، تیموری و صفوی در اصفهان، شیراز، تبریز، بخارا و قزوین گویای ارتباط تنگاتنگ بین تحولات باطنی در اندیشه اسلامی و نگارگری ایرانی اسلامی است که موجب سیر صعودی تعمیق زیباشناختی در روندی تاریخی در این زمینه هنری شده است، تا به آن حد که مضامین به تدریج از سطح به عمق ارتقا یافته و از ساحت طبیعت به فوق طبیعت معنا می یابند. اما چرا؟

طبیعی ترین سؤال این است که چرا چنین اتفاقی می افتد؟ در پاسخ باید گفت به دلیل قدم گذاشتن عرفان و عشق به عرصه نگارگری. در خاتمه باید یادآور شوم که اگر به سبب نگارش این کتاب توانسته ام در ابتدا به عنوان طرح ملی موفق به کسب جایزه بین المللی خوارزمی شوم بیش از هر چیز مدیون «سمت» هستم که این فرصت بی بدیل را برای اینجانب فراهم نمود و امیدوارم توانسته باشم در راه توسعه دانش هنری قدمی هر چند کوچک بردارم.

دکتر زهرا رهنورد

مقدمه

نسخ خطی ایران، همواره مجموعه‌ای از زیباترین نمونه‌های هنر خوشنویسی و نگارگری را به نمایش می‌گذارد. در واقع، در صنعت کتاب‌آرایی، دو هنر نقاشی و خوشنویسی در کنار هم قرار می‌گیرد. البته در بهترین نمونه‌های نگارگری، نظیر مکتب هرات دوره تیموری و تبریز صفوی، هنر نقاشی بر خطاطی پیشی می‌گیرد. به طور کلی، هنر نگارگری ایران با تصویرسازی نسخ خطی پیوند ناگسستنی دارد، بنابراین نگاره‌ها همواره در اندازه‌های کوچک صفحات نسخ خطی قرار می‌گیرد.

در این تحقیق، هنر نگارگری ایران در یک روند تاریخی از دوره سلجوقی تا پایان دوره قاجار بررسی می‌شود. معمولاً طبقه‌بندی مکاتب نگارگری ایران بر اساس شهرها، نگارگران یا دوره‌های پادشاهی صورت می‌گیرد که در این کتاب طبقه‌بندی بر اساس دوره‌های پادشاهی است و در هر دوره، مکاتب شهرهای مختلف نظیر شیراز، هرات، مشهد و اصفهان بررسی می‌شود. برای مثال، هنر نگارگری در دوران تیموری و تحت سلطه حاکمان سلسله تیموری نظیر تیمور، شاه‌رخ و اسکندر سلطان در شهرهای مختلفی مانند سمرقند، هرات و شیراز - که تحت حاکمیت آنان قرار داشتند - با معرفی بزرگ‌ترین نسخ خطی و نگارگران مربوط به هر مکتب شرح داده می‌شود. به عبارت دیگر، در مطالعه نگارگری هر دوره ویژگی کلی دوره، ویژگیهای زیباشناختی، نگارگران و نسخه‌های مصور مکتب و احیاناً عناصر تأثیرگذار بر آن بیان می‌گردد.

این مطالعه با تحقیق در منابع فارسی و همچنین ترجمه کامل‌ترین منابع انگلیسی در زمینه هنر و نقاشی ایرانی انجام گرفته و برای دسترسی به منابع تصویری از اینترنت نیز استفاده شده است.